

Ο ΓΛΥΠΤΗΣ DEGAS

Walter F. Maibaum

Επιμελητής Έκθεσης

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

“Ο Μπρούντζος είναι για την αιωνιότητα”

Συνομιλία του Edgar Degas με τον έμπορο έργων τέχνης του, Ambroise Vollard

Κοιτάζοντας αυτά τα εξαιρετικά γλυπτά, είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς ότι ούτε ένα μπρούντζινο γλυπτό του Degas δεν χυτεύθηκε ενώ ζούσε ο καλλιτέχνης. Κάθε ένα από τα μπρούντζινα γλυπτά που βρίσκονται σε μουσεία και σε οποιαδήποτε άλλη δημόσια και ιδιωτική συλλογή σε όλο τον κόσμο χυτεύθηκε μετά από το θάνατο του καλλιτέχνη.

Ο Edgar Degas, ο οποίος γεννήθηκε στις 19 Ιουλίου 1834, ξεκίνησε να ασχολείται με τη γλυπτική στα τέλη της δεκαετίας του 1850.¹ Ενώ τα αρχικά γλυπτά που δημιούργησε συνήθως αναφέρονται ως τα “κέρινα προπλάσματά” του, δημιουργήθηκαν κυρίως από έναν μαλακό πηλό γλυπτικής γνωστό ως πλαστελίνη, τον οποίο ο Degas συχνά αναμίγνυε με μελισσοκέρι. Αυτά τα υλικά παρέμεναν εύπλαστα και του έδιναν την δυνατότητα να δουλέψει ξανά τα αρχικά κέρινα προπλάσματά του για μεγάλες χρονικές περιόδους. Τον ευχαριστούσε να πειραματίζεται, κάτι που συνέχιζε να κάνει σε μια προσπάθεια να συλλάβει την τέλεια μορφή. Αυτά ήταν πολύ προσωπικά και οικεία αντικείμενα.

Στη διάρκεια της ζωής του, ο Degas δημιούργησε γύψινα ομοιώματα από τα αρχικά κέρινα προπλάσματα, αλλά κανένα δεν εκτέθηκε στο κοινό. Ο καλλιτέχνης επέτρεψε μόνο ένα γλυπτό να εκτεθεί: Το αρχικό κέρινο πρόπλασμα του πιο σημαντικού του γλυπτού, *Η Μικρή Δεκατετράχρονη Χορεύτρια* (εφεξής η “*Μικρή Χορεύτρια*”). Το κέρινο πρόπλασμα της *Μικρής Χορεύτριας* εκτέθηκε το 1881 στην Έκτη Έκθεση Ιμπρεσιονιστών στο Παρίσι. Το γλυπτό θεωρήθηκε ριζοσπαστικά μοντέρνο και έλαβε μικτές κριτικές.

Στο περιοδικό *L'Art Moderne*, ο Joris-Karl Huysmans έγραψε: “Εκλεπτυσμένη και κακόγουστη ταυτόχρονα, με το “έξυπνό” της κοστουμί και τη χρωματισμένη της σάρκα που πάλλεται, αυλακωμένη από την προσπάθεια που καταβάλλουν οι μύες της, αυτό το μικρό άγαλμα είναι η μόνη, αληθινά μοντέρνα προσπάθεια που γνωρίζω στην ιστορία της γλυπτικής.”²

Άλλοι το είδαν διαφορετικά. Στο περιοδικό *L'Exposition des Indépendants*, ο Paul Mantz ανέφερε: “Το κομμάτι είναι ολοκληρωμένο και ας παραδεχθούμε πάραυτα ότι το αποτέλεσμα είναι σχεδόν τρομακτικό.” Συνεχίζει: “Παρακαλώ το Θεό η κόρη μου να μην γίνει χορεύτρια.”³

Η Elie de Mont ήταν ακόμη πιο κονική. Στο περιοδικό *La Civilisation*, γράφει: “Αυτή η χορευτριούλα της όπερας έχει κάτι πάνω της που θυμίζει πίθηκο, γαρίδα, νάνο. Αν ήταν μικρότερη, κάποιος θα έμπαινε στον πειρασμό να τη βάλει μέσα σε ένα βάζο με οινόπνευμα.”⁴

Αποκαρδιωμένος από τη δημόσια αντίδραση και την εχθρότητα των κριτικών, ο Degas ποτέ δεν εξέθεσε άλλο γλυπτό του για το υπόλοιπο της ζωής του.

Ο Degas πέθανε στις 27 Σεπτεμβρίου 1917. Λίγο μετά τον θάνατό του, ο έμπορος έργων του καλλιτέχνη και εκτελεστής της διαθήκης του, Paul Durand-Ruel (1831-1922) και ο συνάδελφός του, ο διακεκριμένος αντιπρόσωπος έργων τέχνης Ambroise Vollard (1865-1939), ο οποίος ήταν επίσης φίλος του καλλιτέχνη, ανακάλυψαν περίπου εκατόν πενήντα αυθεντικά γλυπτά του καλλιτέχνη

διασκορπισμένα στους τρεις ορόφους του διαμερίσματος και εργαστηρίου του Degas στον αρ. 6 της Boulevard de Clichy στη Μονμάρτρη,⁵ στην 9η περιφέρεια του Παρισιού. Ήταν κυρίως κέρινα προπλάσματα μαζί με μερικά από πηλό (προφανώς terra cotta) και γύψινα ομοιώματα.

Βάσει διαφόρων περιγραφών, μερικά είχαν μη ανεπτυγμένες ή ελλειείς μορφές, άλλα είχαν σπασμένα κομμάτια που δεν επιδέχοντο επισκευή, ενώ μερικά είχαν καταρρεύσει ή χαλαρώσει από το βάρος στους οπλισμούς τους. Ο Durand-Ruel και ο Vollard ανακάλυψαν ότι ογδόντα από αυτά – εβδομήντα τέσσερα κέρινα προπλάσματα, τέσσερα πηλίνα και δυο γύψινα ομοιώματα – ήταν καλοσχηματισμένα, πλήρη και καλοσυντηρημένα. Απογράφηκαν ως μέρος της περιουσίας του καλλιτέχνη.⁶ Τα υπόλοιπα προφανώς απορρίφθηκαν.

Οι κληρονόμοι του καλλιτέχνη ήρθαν σε επαφή με τον Adrien-Aurelin Hébrard (1865-1937), ιδιοκτήτη του χυτηρίου του Παρισιού, A.-A. Hébrard et Cie (το “Χυτήριο Hébrard”), με την ελπίδα να χυτεύσουν μπρούντζινα γλυπτά. Οι κληρονόμοι και ο Hébrard αποφάσισαν να δημιουργήσουν μπρούντζινα γλυπτά από εβδομήντα τρία κέρινα προπλάσματα και ένα μπρούντζινο γλυπτό από ένα γύψινο ομοίωμα. Στις 13 Μαΐου 1918, υπογράφηκε σύμβαση μεταξύ των κληρονόμων του Degas και του Hébrard σύμφωνα με την οποία το χυτήριο θα δημιουργούσε είκοσι δύο μπρούντζινα γλυπτά από κάθε ένα από τα εβδομήντα τρία κέρινα προπλάσματα και από το γύψινο ομοίωμα.⁷

Για κάθε ένα από τα κέρινα προπλάσματα και για το γύψινο ομοίωμα ορίστηκε ένας αριθμός απογραφής από το χυτήριο και σήμερα κάθε ένα έχει καταχωρηθεί σε κατάλογο και συχνά αναφέρεται με τον διακριτό αριθμό που έχει δοθεί από το Χυτήριο Hébrard. Τα κέρινα προπλάσματα έχουν καταχωρηθεί σε κατάλογο με τους αριθμούς Hébrard 1 έως 27 και 29 έως 74. Ο αριθμός 28 αφορά το γύψινο ομοίωμα (*Torso*).

Το Χυτήριο Hébrard άρχισε τη χύτευση των μπρούντζινων γλυπτών το 1919. Η πρώτη σειρά γλυπτών αγοράστηκε το 1921 από την Αμερικανίδα συλλέκτρια, Lousine (Mrs. H.O.) Havemeyer (1855-1929), η οποία κάποτε προειδοποίησε έναν παρατηρητή: “Χρειάζεται κανείς να διαθέτει ειδικά εγκεφαλικά κύτταρα για να κατανοήσει τον Degas.”⁸ Αγόρασε τη σειρά με την παρότρυνση της αγαπητής φίλης και συμβούλου της, της Αμερικανίδας μπρεσιονίστριας, Mary Cassatt (1844-1926), η οποία της είχε γράψει: “Έχω μελετήσει τα μπρούντζινα γλυπτά του Degas επί μήνες. Πιστεύω ότι θα γίνει καλύτερος γλύπτης παρά ζωγράφος.”⁹ Η σειρά γλυπτών της Havemeyer κληροδοτήθηκε στο Metropolitan Museum of Art στη Νέα Υόρκη το 1929.

Το Χυτήριο Hébrard συνέχισε τη χύτευση των μπρούντζινων γλυπτών μέχρι το 1936 όταν σταμάτησαν οι πωλήσεις λόγω της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης. Η επιχείρηση χρεοκόπησε το 1937 και το χυτήριο έκλεισε τις πόρτες του. Ο ιδιοκτήτης του χυτηρίου, Adrien-A. Hébrard πέθανε την ίδια χρονιά. Προφανώς αυτό τερμάτισε τη χύτευση των μπρούντζινων γλυπτών και την ιστορία των γλυπτών του Degas. Αλλά δεν έγινε έτσι.

Δώδεκα χρόνια μετά, το 1949, η Nelly Hébrard, κόρη του Adrien-A. Hébrard, αγόρασε ορισμένα δικαιώματα από τους κληρονόμους του καλλιτέχνη, τα οποία της επέτρεψαν να χυτεύσει μπρούντζινα γλυπτά. Το 1955 έκανε μια εκπληκτική ανακοίνωση. Μαζί με το κέρινο πρόπλασμα της *Μικρής Χορεύτριας* το οποίο, ως γνωστόν, είχε διασωθεί, αποκάλυψε ότι άλλα εξήντα εννέα από τα υπόλοιπα αυθεντικά κέρινα προπλάσματα του Degas είχαν επίσης διασωθεί, μαζί με το γύψινο ομοίωμα *Torso*.

Αυτό ήταν ένα αναπάντεχο νέο. Ο καθένας, συμπεριλαμβανομένου και του επιφανούς μελετητή του Degas για εκείνη την εποχή, John Rewald (1912-1994), ο οποίος έγραψε το βιβλίο *DEGAS, Works in Sculpture: A Complete Catalog*, το οποίο εκδόθηκε το 1944 από τις εκδόσεις Pantheon Books, New York, είχε υποθέσει ότι τα κέρνινα προπλάσματα είχαν καταστραφεί.¹⁰

Η Nelly Hébrard πούλησε τα κέρνινα προπλάσματα και το γύψινο ομοίωμα *Torso* μέσω της γκαλερί της Νέας Υόρκης M.Knoedler & Company Inc. στον Αμερικανό, γνωστό για τις φιλανθρωπίες του, Paul Mellon. Αυτός δώρισε το γύψινο ομοίωμα *Torso* και πενήντα ένα από τα κέρνινα προπλάσματα, συμπεριλαμβανομένου και αυτού της *Μικρής Χορεύτριας* στη National Gallery of Art στη Washington, D.C. Άλλα εννέα δόθηκαν στο Virginia Museum of Fine Arts στο Richmond, τέσσερα στο Musée du Louvre στο Παρίσι (τώρα στο Musée d'Orsay στο Παρίσι), τρία στο Fitzwilliam Museum στο Cambridge στην Αγγλία και ένα στο Yale University Art Gallery στο New Haven, στο Connecticut.

Η Nelly Hébrard επίσης αποκάλυψε ότι δυο γύψινα ομοιώματα της *Μικρής Χορεύτριας* είχαν δημιουργηθεί από το κέρνινο πρόπλασμα του Degas το 1921. Ο John Rewald απέκτησε ένα από αυτά τα γύψινα ομοιώματα, πιθανότατα προς τα τέλη του 1940 από την Nelly Hébrard. Το 1968 το πούλησε στον Paul Mellon και το 1985 ο κος και η κα Mellon το δώρισαν στην National Gallery of Art στη Washington, D.C.

Το άλλο γύψινο ομοίωμα της *Μικρής Χορεύτριας* αγόρασε από την Nelly Hébrard το 1956 η εταιρεία M.Knoedler & Company Inc. Το 1985 η εταιρεία Knoedler δώρισε το γύψινο ομοίωμα στο Joslyn Art Museum στην Omaha, στη Nebraska. Ο Arthur Beale, Επίτιμος Πρόεδρος του Τμήματος Συντήρησης και Διαχείρισης Συλλογών του Museum of Fine Arts στη Βοστώνη, σωστά καθόρισε ότι αυτό το γύψινο ομοίωμα χρησίμευσε ως το πρότυπο από το οποίο δημιουργήθηκε από το χυτήριο Hébrard η *Μικρή Χορεύτρια*.¹¹

Ένα άλλο χρονικό ορόσημο στην ιστορία των γλυπτών του Degas συνέβη το 1976. Η γκαλερί Lefevre στο Λονδίνο εξέθεσε μια σειρά μπρούντζινων γλυπτών, ατεκμηρίωτη μέχρι τότε. Κάθε μπρούντζινο γλυπτό στη σειρά ήταν σφραγισμένο με τη λέξη *Modèle* (από τη γαλλική λέξη *modèle* που σημαίνει πρότυπο). Ιδιοκτήτης της σειράς ήταν η Nelly Hébrard και πουλήθηκε μέσω της γκαλερί Lefevre στο Norton Simon Art Foundation το 1976. Σήμερα μπορεί κανείς να τη δει στο Norton Simon Museum of Art στην Pasadena, στην California.

Ο Arthur Beale κατέληξε ότι η σειρά *Modèle* ήταν η πρότυπη σειρά των μπρούντζινων γλυπτών.¹² Έτσι καθορίστηκε ότι, αν εξαιρέσουμε τις *Μικρές Χορεύτριες*, όλα τα υπόλοιπα μπρούντζινα γλυπτά στα μουσεία και σε οποιαδήποτε άλλη δημόσια και ιδιωτική συλλογή σε όλο τον κόσμο είχαν χυτευθεί από τη σειρά μπρούντζινων γλυπτών *Modèle*.

Ένα νέο και συναρπαστικό κεφάλαιο στην ιστορία των γλυπτών του Degas άρχισε το 2001 όταν τηλεφώνησε ο συνάδελφός μου, ο μελετητής Lawrence Saphire,¹³ για να με ρωτήσει εάν γνώριζα ότι μια νέα μπρούντζινη σειρά της *Μικρής Χορεύτριας* χυτευόταν στη Γαλλία. Κάτι τέτοιο φαινόταν απίθανο. Υπήρχαν μόνο δυο γύψινα ομοιώματα της *Μικρής Χορεύτριας* και τα δυο βρίσκονταν σε Μουσεία. Όμως ένα τέτοιο ομοίωμα θα ήταν απαραίτητο για τη δημιουργία μιας σειράς μπρούντζινων γλυπτών και σαφώς ούτε η National Gallery, ούτε το Joslyn Art Museum θα δάνειζαν το γύψινο ομοίωμα που κατέχουν για το σκοπό αυτό.

Σκέφτηκα ότι ίσως ένα τρίτο γύψινο ομοίωμα θα υπήρχε, άγνωστο στους σύγχρονους μελετητές. Εάν ήταν έτσι, μια μπρούντζινη σειρά γλυπτών πράγματι θα

μπορούσε να δημιουργηθεί. Ερεύνησα αυτή την πιθανότητα με τη συνεργάτη και σύζυγό μου Carol Conn και τον κ. Saphire. Αποδείχτηκε αληθινή.

Πήγαμε στη Γαλλία και κάναμε πολλές έρευνες. Τελικά, οδηγηθήκαμε σε μια άγνωστη γύψινη εκδοχή της *Μικρής Χορεύτριας*. Ενώ δεν είχα καμία αμφιβολία ότι δημιουργήθηκε από τον Edgar Degas, μερικά στοιχεία στο γύψινο ομοίωμα δεν εναρμονίζονταν με τα δυο γνωστά γύψινα ομοιώματα που δημιουργήθηκαν μετά το θάνατό του στο Χυτήριο Hébrard το 1921.

Όμως, παρά μερικές σημαντικές διαφορές, αισθάνθηκα ότι μόνο ο ίδιος ο Degas θα μπορούσε να είχε δημιουργήσει κάτι τόσο δεξιοτεχνικό. Επίσης είχα την πεποίθηση ότι δεν θα μπορούσε να είναι αντίγραφο, ή πλαστό, γιατί αν ήταν, οι συνθετικές μορφές στο γύψινο αυτό ομοίωμα θα έπρεπε να ταιριάζουν περισσότερο με τα δυο γύψινα ομοιώματα που έγιναν μετά τον θάνατό του. Ακόμη, η δομή της μορφής και η ανατομία ήταν τέλειες και από καμία άποψη αδέξιες.

Λίγο μετά, η κα Conn και εγώ γνωρίσαμε τον ιδιοκτήτη του γύψινου ομοιώματος κ. Leonardo Benaton. Ο κ. Benaton είναι ο ιδιοκτήτης ενός από τα διασημότερα χυτήρια στον κόσμο, το Χυτήριο Valsuani στην Chevreuse, στη Γαλλία. Το Χυτήριο Valsuani ιδρύθηκε από τον Claude Valsuani το 1908 στον αριθμό 74 της rue des Plantes στο Παρίσι, στην 14η Περιφέρεια¹⁴ και με τα χρόνια χύτευσε μπρούντζινα γλυπτά έργα από τους σημαντικότερους καλλιτέχνες του 19ου και 20ου αι. όπως οι Rodin, Brancusi, Matisse και Picasso.

Η έρευνά μου για το γύψινο ομοίωμα της *Μικρής Χορεύτριας* άρχισε το 2001. Εξέτασα έναν αριθμό μπρούντζινων γλυπτών της *Μικρής Χορεύτριας* από το Χυτήριο Hébrard, έψαξα μέσα σε αρχεία και είχα πολλές συσκέψεις και με άλλους, του κ. Benaton συμπεριλαμβανομένου. Κατά τη διάρκεια μιας από αυτές τις συσκέψεις, το 2004, σηκώθηκε απότομα από την καρέκλα του και οδήγησε την Carol Conn και εμένα σε ένα κλειδωμένο δωμάτιο στο βάθος του χυτηρίου. Μέσα σ' αυτό, υπήρχαν εβδομήντα τέσσερα άλλα γύψινα ομοιώματα του Degas, τα οποία ήταν τελείως άγνωστα σε οποιονδήποτε εκτός χυτηρίου ή στους στενούς του συνεργάτες.

Ήταν ένα συγκλονιστικό θέαμα. Για μένα ήταν σαν να άνοιγα τον Τάφο του Βασιλιά Τουταγχαμών της Αιγύπτου ή να ανακάλυπτα τους πηλινούς στρατιώτες στην Κίνα. Τη στιγμή που αντίκρισα αυτά τα ξεχωριστά γύψινα ομοιώματα, αμέσως αντιλήφθηκα ότι θα έπρεπε να επανεξεταστούν όλα όσα είχαν γραφεί για τα γλυπτά του Degas στο παρελθόν. Συνειδητοποίησα επίσης ότι αυτά τα εξαιρετικά αντικείμενα θα παρείχαν ένα τεράστιο σώμα πληροφοριών για την ιστορία του Degas ως γλύπτη σε άλλους μελετητές και εμπειρογνώμονες.

Η ομάδα των εβδομήντα τεσσάρων συνίστατο από ένα από κάθε ένα από τα ακόλουθα γύψινα ομοιώματα: Καταλογογράφηση Hébrard αρ. 1 και 2, 4 έως 72 και αρ. 74. Υπήρχαν επίσης δυο γύψινες εκδοχές ομοιωμάτων της καταλογογράφησης Hébrard, αρ. 3. Επομένως, μαζί με την *Μικρή Χορεύτρια* (καταλογογράφηση Hébrard αρ. 73), εντοπίσαμε συνολικά εβδομήντα πέντε άγνωστα γύψινα ομοιώματα του Degas στο Χυτήριο Valsuani.

Η έρευνά μου αποκάλυψε και άλλες ζωτικές πληροφορίες για ένα αντίστοιχο θέμα, ενώ έψαχνα στοιχεία στα αρχεία του Χυτηρίου Valsuani για τα γύψινα ομοιώματα. Αυτές οι πληροφορίες αφορούσαν τον γνωστό αριθμό των μπρούντζινων γλυπτών που είχαν δημιουργηθεί στο Χυτήριο Valsuani.

Τα ημερολόγια του Χυτηρίου Hébrard τεκμηριώνουν τη χύτευση 567 μπρούντζινων έργων του Degas.¹⁵ Παρ' όλα αυτά, το περιοδικό *Apollo* εξέδωσε το 1995 μια αξιοσημείωτη επιμέτρηση των μπρούντζινων γλυπτών από την Sara Campbell, Ανώτερη Επιμελήτρια του Norton Simon Museum of Art στην Pasadena, στην California, στην οποία ανέφερε: "Έχω εντοπίσει αναφορές για περίπου 1.300 διαφορετικές χυτεύσεις μπρούντζινων γλυπτών του Degas οι οποίες παρήχθησαν στο

Χυτήριο Hébrard.”¹⁶ Η επιμέτρηση επικαιροποιήθηκε και παρατέθηκε στον αναδρομικό κατάλογο των γλυπτών του Degas το 2002, στον οποίο τεκμηριώθηκε η ύπαρξη 1.380 μπρούντζινων γλυπτών με τη σφραγίδα του Χυτηρίου Hébrard.¹⁷

Δεδομένου ότι είναι γνωστό ότι στο Χυτήριο Hébrard χυτεύθηκαν μόνο 567 μπρούντζινα γλυπτά του Degas και επειδή είναι γνωστή η ύπαρξη 1.380 μπρούντζινων γλυπτών του Degas που φέρουν τη σφραγίδα του Χυτηρίου Hébrard, παρέμενε ανεξήγητη η ύπαρξη τουλάχιστον 813 μπρούντζινων γλυπτών με τη σφραγίδα του Χυτηρίου Hébrard. Αυτό το μυστήριο λύθηκε κατά τη διάρκεια της έρευνάς μου. Τα αρχεία του Χυτηρίου Valsuani αποκάλυψαν ότι η Nelly Hébrard είχε ξαναρχίσει τη χύτευση μπρούντζινων σειρών γλυπτών του Degas στο χυτήριο αυτό το 1955, έξι χρόνια μετά την αγορά από αυτήν, ορισμένων δικαιωμάτων από τους κληρονόμους του Degas.¹⁸

Γιατί στο Χυτήριο Valsuani; Το χυτήριο της οικογένειάς της είχε κλείσει πριν δεκαοκτώ χρόνια. Έπρεπε να χρησιμοποιήσει άλλο χυτήριο και επέλεξε το Valsuani λόγω της εξαιρετικής του φήμης στη χρήση παραδοσιακών τεχνικών όπως αυτή του χαμένου κεριού για τη χύτευση μπρούντζου. Ενώ αυτή η μέθοδος χύτευσης παρέχει το τελειότερο αποτέλεσμα όσον αφορά την αποτύπωση λεπτομερειών στο τελικό μπρούντζινο γλυπτό, είναι επίσης και η πιο χρονοβόρα και δύσκολη. Το Χυτήριο Valsuani είναι γνωστό ότι έχει τελειοποιήσει την τεχνική αυτή.

Η εκ νέου αρχή της χύτευσης το 1955 στο Valsuani συμπίπτει με τις παρατηρήσεις του Joseph Czestochowski: “Υπάρχουν μερικές αναφορές για τη συνεχιζόμενη δημιουργία μπρούντζινων γλυπτών, ειδικά μετά από την αρχή της δεκαετίας του 1950 από τον Albino Palazzolo, χυτευτή του χυτηρίου Hébrard.¹⁹ Το έτος 1955 επίσης συμπίπτει και με την προέλευση των γύψινων ομοιωμάτων. Αυτά μεταφέρθηκαν στο Χυτήριο Valsuani από τον Albino Palazzolo το 1955.²⁰

Αν και η Nelly Hébrard και ο Albino Palazzolo χύτευαν στο Χυτήριο Valsuani από το 1955 έως το 1964, δεν χρησιμοποίησαν τη σφραγίδα του χυτηρίου αυτού στα μπρούντζινα γλυπτά. Αντίθετα, συνέχισαν να χρησιμοποιούν την σφραγίδα του παλιού Χυτηρίου Hébrard. Έτσι, ένας μεγάλος αριθμός μπρούντζινων γλυπτών δημιουργήθηκε στο Χυτήριο Valsuani από το 1955 έως το 1964 και όλα έφεραν τη σφραγίδα Hébrard. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι ενώ η αρχική συμφωνία των κληρονόμων του Degas με το Χυτήριο Hébrard αυστηρά περιόριζε τη δημιουργία σειρών σε είκοσι δύο, αυτοί δημιούργησαν πολύ περισσότερες από τις δημοφιλείς μορφές, συμπεριλαμβανομένης της *Μικρής Χορεύτριας*.

Το 2004, ακριβώς την ίδια περίοδο που τα εβδομήντα τέσσερα γύψινα ομοιώματα ήρθαν στο φως, ο Δρ. Gregory Hedberg, Διευθυντής του τμήματος Ευρωπαϊκής Τέχνης των Hirschl & Adler Galleries στη New York, αγόρασε ένα από τα μπρούντζινα γλυπτά της *Μικρής Χορεύτριας* από έναν Γάλλο έμπορο έργων τέχνης. Αυτό το μπρούντζινο γλυπτό είχε χυτευθεί από το άγνωστο μέχρι τότε γύψινο ομοίωμα.

Ο Δρ. Hedberg επίσης αναγνώρισε τη μεγάλη σπουδαιότητά του και άρχισε δική του ανεξάρτητη έρευνα. Ένας κοινός μας συνάδελφος τον πληροφόρησε ότι συγκέντρωνα πληροφορίες για το γύψινο ομοίωμα. Μοιράστηκα μαζί του τη γνώση μου και ξεκίνησε μια συνεργασία μεταξύ μας.

Από τότε, ο Δρ. Hedberg έχει διεξαγάγει τη δική του ανεξάρτητη διερεύνηση και με περαιτέρω εκτενή έρευνα κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο ίδιος ο Degas παρήγγειλε τη δημιουργία του γύψινου ομοιώματος της *Μικρής Χορεύτριας* από το αρχικό κέρινο πρόπλασμα του κάπου μεταξύ 1887 και 1903.

Τώρα γνωρίζουμε ότι μετά τη δημιουργία του γύψινου ομοιώματος, ο Degas, όπως το συνήθιζε, συνέχισε να δουλεύει το κέρινο πρόπλασμα της *Μικρής Χορεύτριας*. Μέχρι το θάνατό του το 1917, ο καλλιτέχνης είχε κάνει διάφορες τροποποιήσεις, έτσι οι λεπτομέρειες του αρχικού του κέρινου προπλάσματος είχαν αλλάξει αισθητά.

Κατά συνέπεια, όταν μετά το θάνατό του δημιουργήθηκαν στο Χυτήριο Hébrard το 1921 τα δυο γύψινα ομοιώματα από το κέρινο πρόπλασμα του Degas, οι λεπτομέρειες σε αυτά τα γύψινα ομοιώματα ήταν διαφορετικές από τις λεπτομέρειες στο προηγούμενο γύψινο ομοίωμα: από τη μια πλευρά υπήρχε εκείνο που είχε δημιουργηθεί από το κέρινο πρόπλασμα του Degas μεταξύ 1887 και 1903 και από την άλλη υπήρχαν άλλα δυο, πιο πρόσφατα που είχαν δημιουργηθεί το 1921 από το κέρινο πρόπλασμα του Degas, αφού ο καλλιτέχνης είχε κάνει τις τροποποιήσεις του.

Όπως είχε συμβεί με το γύψινο ομοίωμα της *Μικρής Χορεύτριας*, ο Δρ. Hedberg κατέληξε επίσης στο συμπέρασμα ότι όλα, εκτός από δυο από τα εβδομήντα τέσσερα γύψινα ομοιώματα που η Carol Conn κι εγώ αποκαλύψαμε το 2004, μπορούν επίσης να χρονολογηθούν ότι έγιναν κατά τη διάρκεια της ζωής του Degas, μεταξύ 1887 και 1912. Εξαιρέσεις αποτελούν: (α) μια από τις δυο γύψινες εκδοχές ομοιωμάτων της καταλογογράφησης Hébrard, αρ. 3 και (β) το γύψινο ομοίωμα της καταλογογράφησης Hébrard, αρ. 59. Επίσης, όπως και με τη *Μικρή Χορεύτρια*, φαίνεται ότι κανένα μπρούντζινο γλυπτό δεν είχε ποτέ χυτευθεί από αυτά τα γύψινα ομοιώματα.

Αναγνωρίζοντας τη σημασία αυτού του γεγονότος, η The Degas Sculpture Project Ltd συμμετείχε σε ειδικές συμφωνίες με τους νόμιμους κληρονόμους του Edgar Degas οι οποίοι εξουσιοδότησαν τη δημιουργία μπρούντζινων γλυπτών από αυτά τα εξαιρετικά γύψινα ομοιώματα.

Τα μπρούντζινα γλυπτά χυτεύθηκαν στο Χυτήριο Valsuani στη Γαλλία υπό την επίβλεψη του κ. Leonardo Benaton. Ο κ. Serge Goldenberg της Artco France συμμετείχε στη διαχείριση του εγχειρήματος και η The Degas Sculpture Project Ltd είναι υπεύθυνη για την οργάνωση και διανομή των μπρούντζινων γλυπτών σε μουσεία.

Το Χυτήριο Valsuani χρησιμοποίησε την παραδοσιακή μέθοδο χύτευσης του χαμένου κεριού για να εξασφαλίσει ότι κάθε μπρούντζινο γλυπτό είναι πανομοιότυπο σε κάθε λεπτομέρεια με το γύψινο ομοίωμα του Degas από το οποίο χυτεύθηκε. Κάθε μπρούντζινο γλυπτό φέρει μια σφραγίδα με την υπογραφή του Degas και του Χυτηρίου Valsuani, μαζί με τις άλλες κατάλληλες σφραγίδες. Όλα τα μπρούντζινα γλυπτά χυτεύθηκαν πληρώνοντας τα αυστηρά κριτήρια του Γαλλικού Νόμου.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΤΑ ΜΠΡΟΥΝΤΖΙΝΑ ΓΛΥΠΤΑ

Valsuani σε αντιδιαστολή με Hébrard

Κάποιος θα μπορούσε να ρωτήσει, “Ποιες είναι οι διαφορές ανάμεσα στα μπρούντζινα γλυπτά στην έκθεση αυτή, τα οποία δημιουργήθηκαν στο Χυτήριο Valsuani από τα γύψινα ομοιώματα που ανακαλύφθηκαν εκ νέου και τα μπρούντζινα γλυπτά του Χυτηρίου Hébrard που χυτεύθηκαν από τη σειρά *Modèle*;”

Για να καταλάβει κάποιος τις διαφορές, θα πρέπει να γνωρίζει για τη διαδικασία χύτευσης. Από τον 18ο αι., τα χυτήρια σ'όλο τον κόσμο χρησιμοποιούσαν γύψινα ομοιώματα ως πρότυπα από τα οποία δημιουργούσαν τις μπρούντζινες εκδοχές τους. Τα χυτήρια γενικά, δεν χρησιμοποιούν μπρούντζινα πρότυπα για τρεις λόγους: πρώτον, το μέταλλο συρρικνώνεται περίπου κατά 2% στη διαδικασία

χύτευσης, δεύτερον μερικές φορές εμφανίζονται διαστρεβλώσεις και τρίτον, χάνεται μια σειρά από λεπτομέρειες. Ο γύψος δεν υφίσταται τέτοια συρρικνώση ή διαστρέβλωση και οι λεπτομέρειες παραμένουν πιστές στην πρόθεση του καλλιτέχνη.

Όταν ο Arthur Beal, ο οποίος θεωρείται ειδικός επί του θέματος, έγραφε για τη χρησιμοποίηση γύψινων ομοιωμάτων ως πρότυπων από τα οποία θα γίνει χύτευση, σωστά ανέφερε: “Θέτοντάς το απλά, αν κάποιος ψάξει για ένα σταθερό μέσο γλυπτικής το οποίο μέσω του χρόνου μας φέρνει κοντά στο χέρι του Degas, ο γύψος πληρεί τα κριτήρια.”²¹

Αυτός είναι ο λόγος που τα χυτήρια συνήθως δημιουργούν ένα εκμαγείο από το αρχικό κέρινο πρόπλασμα και από αυτό το εκμαγείο, δημιουργούν ένα γύψινο ομοίωμα. Το γύψινο ομοίωμα είναι ένα τέλειο αντίγραφο του κέρινου προπλάσματος και ταιριάζει με το κέρινο πρόπλασμα, όσον αφορά το μέγεθος και τις λεπτομέρειες. Επιπλέον, δεδομένου ότι το γύψινο ομοίωμα είναι σκληρό και στερεό, το χυτήριο μπορεί να δημιουργήσει μια σειρά από εκμαγεία από αυτό, χωρίς ζημιές και η μπρούντζινη εκδοχή του μπορεί να χυτευθεί από αυτά τα εκμαγεία.

Αλλά το Χυτήριο Hébrard δεν έκανε αυτό. Με εξαίρεση τα δύο γύψινα ομοιώματα της *Μικρής Χορεύτριας* που δημιουργήθηκαν το 1921, για τη χύτευση της μπρούντζινης εκδοχής αυτού του γλυπτού, για όλα τα υπόλοιπα, το Χυτήριο Hébrard δημιούργησε μια πρότυπη σειρά από μπρούντζινα γλυπτά – όχι γύψινα ομοιώματα. Αυτά τα μπρούντζινα πρότυπα, γνωστά ως *Modèles*, χρησιμοποιήθηκαν για τη χύτευση στο Χυτήριο Hébrard των μπρούντζινων εκδοχών και των εβδομήντα τριών γλυπτών.

Ενώ είναι αλήθεια ότι μερικοί καλλιτέχνες, όπως ο Antoine-Louis Barye (1795- 1875) και ο Jean-Baptiste Carpeaux (1827-1875) χρησιμοποίησαν μπρούντζινα πρότυπα για τη δημιουργία των μπρούντζινων εκδοχών,²² οι συνέπειες αυτής της ασυνήθιστης τεχνικής είναι σημαντικές. Η μπρούντζινη πρότυπη σειρά *Modèles* που δημιουργήθηκε στο Χυτήριο Hébrard, συρρικνώθηκε κατά περίπου 2% στη διαδικασία χύτευσης, καθιστώντας τα γλυπτά κατά 2% μικρότερα από τα αρχικά κέρινα προπλάσματα του Degas. Επιπλέον, οι επιφανειακές λεπτομέρειες στη σειρά *Modèles* δεν ήταν τόσο ευδιάκριτες όσο στα αρχικά κέρινα προπλάσματα ή όσο θα ήταν αν είχαν δημιουργηθεί γύψινα ομοιώματα.

Οι μπρούντζινες εκδοχές των γλυπτών που δημιουργήθηκαν από τη σειρά *Modèles* επίσης συρρικνώθηκαν κατά 2% στη διαδικασία χύτευσης. Έτσι, συνολικά, ήταν κατά 4% μικρότερες από τα αρχικά κέρινα προπλάσματα του Degas και επιπλέον, μια ακόμη σειρά από επιφανειακές λεπτομέρειες χάθηκε.

Τέτοια μπρούντζινα γλυπτά, τα οποία χρησιμοποιούν προηγούμενα μπρούντζινα γλυπτά σαν πρότυπα αναφέρονται ως “*surmoulages*” (μετα-χυτεύσεις). Περιγράφοντας ένα τέτοιο μπρούντζινο γλυπτό, ο Arthur Beale παρατήρησε: “Φαίνεται ότι ήταν αυτό που λέμε μια “*surmoulage*” ή “μεταχύτευση”, μια δεύτερη γενιά μπρούντζινων γλυπτών όχι μικρότερων, αλλά με μια μείωση στη λεπτομέρεια της επιφάνειας, ως αποτέλεσμα της διαδικασίας χύτευσης”.²³

Οι “*surmoulages*” τυπικά δεν θεωρούνται “αυθεντικά μπρούντζινα γλυπτά” και στην πραγματικότητα δεν γίνονται κανονικώς αποδεκτά από τον κόσμο της τέχνης. Τα μπρούντζινα γλυπτά του Degas που χυτεύθηκαν στο Χυτήριο Hébrard είναι μεταξύ των λίγων εξαιρέσεων.

Τα μπρούντζινα γλυπτά στην έκθεση αυτή “Η Πλήρης Συλλογή Γλυπτών του Edgar Degas”, δεν είναι “*surmoulages*” ή μεταχυτεύσεις. Όλα, συμπεριλαμβανομένης της *Μικρής Χορεύτριας*, χυτεύθηκαν στο Χυτήριο Valsuani από τα αρχικά γύψινα ομοιώματα τα οποία δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια ζωής και με τη έγκριση του Degas. Έτσι, τα μπρούντζινα γλυπτά του Valsuani είναι ανώτερα σε πιστότητα και πιο κοντά στο χέρι του Degas.

Ο ισχυρισμός ότι τα γύψινα ομοιώματα δημιουργήθηκαν όταν ο Degas ζούσε ακόμη βασιζείται στην έρευνα του Δρ. Hedberg. Κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η ιστορία τους ανάγεται στην εποχή του Paul-Albert Bartholomé, στενού φίλου του Degas και γλύπτη. Ο Degas επέτρεψε στον Bartholomé να δημιουργήσει γύψινα ομοιώματα από τα κέρνιά του προπλάσματα για την προσωπική του συλλογή (του Bartholomé). Τα διάφορα γύψινα ομοιώματα δημιουργήθηκαν από το 1887 έως το 1912.

Ο Bartholomé πέθανε το 1928. Η σύζυγός του, το μοντέλο Florence Letessier, κατά πολύ νεότερη, κληρονόμησε την περιουσία του. Είκοσι επτά χρόνια αργότερα, το 1955, η κα Letessier-Bartholomé εισήχθη σε άσυλο. Το περιεχόμενο του σπιτιού της διασκορπίστηκε, τα γύψινα ομοιώματα μεταφέρθηκαν στον Palazzolo και αυτός με τη σειρά του τα μετέφερε στο Χυτήριο Valsuani όπου και παρέμειναν επί δεκαετίες. Λειπομέρειες σχετικά με την προέλευση και τη χρονολόγηση των γύψινων ομοιωμάτων παρέχονται στο δοκίμιο του Δρ. Hedberg, το οποίο ακολουθεί.

Λαμβάνοντας υπόψη ότι τα γύψινα ομοιώματα έφθασαν στο Χυτήριο Valsuani το 1955, τον ίδιο χρόνο που η Nelly Hébrard ξανάρχισε τη χύτευση εκεί, γιατί δεν χρησιμοποιήθηκαν ως πρότυπα από τον Palazzolo ώστε να δημιουργήσει μπρούντζινα γλυπτά από εκείνο το σημείο και μετά; Η απάντηση είναι: η συνέπεια.

Επειδή όλα τα προηγούμενα μπρούντζινα γλυπτά είχαν δημιουργηθεί από τη σειρά *Modèles*, η Nelly Hébrard και ο Albino Palazzolo συνέχισαν να τα χρησιμοποιούν ως πρότυπα και τα σημάδευαν με τη σφραγίδα του παλιού Χυτηρίου Hébrard παρά με αυτή του Χυτηρίου Valsuani, έτσι ώστε τα νέα μπρούντζινα γλυπτά να φαίνονται πανομοιότυπα με εκείνα τα οποία είχαν προηγουμένως χυτευθεί στο Χυτήριο Hébrard. Αυτό έγινε προφανώς για να αποφευχθούν οποιαδήποτε πιθανά ερωτήματα που μπορεί να είχαν εγερθεί από πιθανούς πελάτες όταν η Nelly Hébrard πουλούσε τα αποκαλούμενα μπρούντζινα γλυπτά "Hébrard" τις δεκαετίες του 1950, '60 και '70, αυτά που στην πραγματικότητα είχαν χυτευθεί στο Χυτήριο Valsuani.

Όταν αποκαλύφθηκαν αυτά τα γύψινα ομοιώματα, μόνο πέντε μουσεία στον κόσμο κατείχαν σειρές μπρούντζινων γλυπτών.²⁴ Τώρα που έχουν έρθει τελικά στο φως αυτά τα εξαιρετικά γύψινα ομοιώματα και μπρούντζινα γλυπτά έχουν δημιουργηθεί από αυτά, πολλά άλλα μουσεία θα έχουν το προνόμιο κατοχής και έκθεσης της πλήρους συλλογής αυτών των εξαιρετικών μπρούντζινων γλυπτών και εκατομμύρια άνθρωποι θα είναι σε θέση να δουν και να εκτιμήσουν αυτά τα ιστορικής σημασίας γλυπτά.

Ο ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ: WALTER F. MAIBAUM

Ο Walter Maibaum ξεκίνησε τη σταδιοδρομία του στο χώρο της τέχνης το 1968 ως ειδικός στα έργα επί χάρτου φιλοτεχνημένων από τους μεγάλους ζωγράφους (Rembrandt, Goya, κλπ.). Σήμερα ο Walter Maibaum θεωρείται αυθεντία στην Ευρωπαϊκή τέχνη από τον Ιμπρεσιονισμό έως την Μοντέρνα Εποχή. Μαζί με τον Degas, η εμπειρία του περιλαμβάνει έργα των Brancusi, Giacometti, Matisse και Picasso.

Ο κ. Maibaum είναι ιδιαίτερα γνωστός διεθνώς ως ειδικός στις τεχνικές γλυπτικής και χύτευσης. Ως μια από τις επιφανείς αυθεντίες επί του θέματος, τακτικά καλείται προκειμένου να προσφέρει την εμπειρία του σε θέματα γλυπτικής και συχνά δίνει διαλέξεις γι' αυτό όπως και για άλλα θέματα. Αυτά περιλαμβάνουν την πιστοποίηση της γνησιότητας έργων τέχνης, την εκτίμηση της αξίας, την εθνική κληρονομιά και θέματα που αφορούν την προέλευση έργων. Ο κ. Maibaum είναι πιστοποιημένος δικαστικός εμπειρογνώμονας για την Κυβέρνηση των Ηνωμένων Πολιτειών, έχει υπηρετήσει ως μεσολαβητής και μέλος πάνελ σε συσκέψεις της

Παγκόσμιας Αγοράς Τέχνης και έχει φιλοξενηθεί σε περισσότερες από πενήντα εθνικές τηλεοπτικές εκπομπές για τις τέχνες στις Ηνωμένες Πολιτείες.

Ο κ. Maibaum είναι ο επιμελητής γι' αυτή και για άλλες διεθνείς εκθέσεις γλυπτών του Degas, καθώς και επιμελητής δυο άλλων σημαντικών συλλογών ζωγραφικής της Ρωσικής Avant-Garde, που και οι δυο έχουν την έδρα τους στην Ελβετία. Είναι πρόεδρος της Επιτροπής Πιστοποίησης Γνησιότητας του Κέντρου Ερευνών Salvador Dalí και μέλος του Παγκόσμιου Συνδέσμου Δικηγόρων και του Εθνικού Συνδέσμου Μελετητών. Ο Walter Maibaum είναι Πρόεδρος του Modernism Fine Arts Inc με έδρα τη Νέα Υόρκη και Διευθυντής της The Degas Sculpture Project Ltd.

Το προσεχές, δίτομο βιβλίο του κ. Maibaum, *DEGAS: Sculptures Uncovered--History Revealed*, προγραμματίζεται να εκδοθεί στις αρχές του 2010. Ο πρώτος τόμος θα επικαιροποιεί την ιστορία χύτευσης των γλυπτών του Degas και θα περιλαμβάνει έναν κατάλογο των γύψινων εκμαγείων του Degas. Ο δεύτερος τόμος θα καταλογογραφήσει τη χύτευση των μπρούντζινων γλυπτών του Degas από το Χυτήριο Valsuani.

www.DegasSculptureProject.com

© 2009 Walter F. Maibaum All Rights Reserved.

1 H Daphne Barbour, Συντηρήτρια στην National Gallery of Art στη Washington, D.C., και η Shelly Sturman, (η οποία είναι) επικεφαλής του Τμήματος Συντήρησης στη National Gallery, αναφέρουν: Το "*Etude de Cheval (Study of a Mustang)* (1859-60) είναι το πιο πρώιμο γλυπτό του Degas που έχει διασωθεί." Daphne Barbour and Shelly Sturman, "Degas the Sculptor: Innovator and Non-Traditional," *Degas Sculptures*, Joseph S. Czestochowski and Anne Pingeot, International Arts and Torch Press, Memphis, 2002, p. 76.

2 Joris-Karl Huysmans, "L'Expositions des Indépendants en 1881", *L'art moderne*, Paris, 1883, p. 226-227.

3 Paul Mantz, "L'Exposition des Indépendants", *Le Courrier du Soir*, April 23, 1881, p. 3.

4 Elie de Mont, "L'Exposition des Indépendant", *La Civilisation*, April 21, 1881.

5 Joseph S. Czestochowski, "Degas's Sculptures Re-examined: The Marketing of a Private Pursuit", *Degas Sculptures*, Joseph S. Czestochowski and Anne Pingeot, International Arts and Torch Press, Memphis, 2002, p. 12.

6 Anne Pingeot, "Inventaire de la Succession", *Degas Sculptures*, Anne Pingeot and Frank Horvat, Imprimerie Nationale Éditions, Réunion des Musies Nationaux, 1991, pp 192-193.

7 Joseph S. Czestochowski, "Degas's Sculptures Re-examined: The Marketing of a Private Pursuit", *Degas Sculptures*, Joseph S. Czestochowski and Anne Pingeot, International Arts and Torch Press, 2002, Memphis, p. 14.

8 Gary Tinterow, "The Havemeyer Pictures," *Splendid Legacy: The Havemeyer Collection*, Metropolitan Museum of Art, New York, 1993 p. 40.

9 John Rewald, "Degas' Bronzes – An Afterword," *The Complete Sculptures of Degas*, Lefevre Gallery, London 1976, p. 3.

10 John Rewald, "Forward," *Edgar Degas: Original Wax Sculptures*, M. Knoedler & Company, Inc., 1955, p. 3.

11 Arthur Beale, "Little Dancer Aged Fourteen: The Search for the Lost Modèle", *Degas and the Little Dancer*, Richard Kendall, Yale University Press σε συνεργασία με το Joslyn Art Museum, Omaha, Nebraska, 1998, p. 99.

- 12 Arthur Beale, "Little Dancer, Aged Fourteen: The Search for the Lost Modèle," *Degas and the Little Dancer*, Richard Kendall, Yale University Press σε συνεργασία με το Joslyn Art Museum, Omaha, Nebraska, 1998, p. 98.
- 13 Among other publications, Lawrence Saphire authored *Fernand Leger: The Complete Graphic Work*, Blue Moon Press, New York, 1978, and *Andri Masson: The Complete Graphic Work, Volume One: Surrealism, 1924-49*, Blue Moon Press, New York, 1990.
- 14 *Dictionnaire des Fondateurs de Bronze d'Art: France 1890-1950*, Elisabeth Lebon, Marjon Éditions, Perth, Australia, 2003, p. 259.
- 15 Joseph S. Czestochowski and Anne Pingeot, "Introduction to the Collection," *Degas Sculptures*, Joseph S. Czestochowski and Anne Pingeot, International Arts and Torch Press, Memphis, 2002, p 118.
- 16 Sara Campbell, "A Catalog of Degas' Bronzes," *Apollo* magazine, August 1995, London p. 6.
- 17 Joseph Czestochowski and Anne Pingeot, "Introduction to the Collection," *Degas Sculptures*, Joseph S. Czestochowski and Anne Pingeot, 2002, International Arts and Torch Press, Memphis, pp. 118-119.
- 18 Η τεκμηρίωση που δημιούργησε την προέλευση αυτών των γλυπτών θα παρατεθεί στο επερχόμενο δίτομο βιβλίο μου: *DEGAS: Sculptures Uncovered – History revealed*.
- 19 Joseph S. Czestochowski and Anne Pingeot, "Introduction to the Collection," *Degas Sculptures*, Joseph S. Czestochowski and Anne Pingeot, 2002, International Arts and Torch Press, Memphis pp. 118-119.
- 20 Ο κ. Benaton παρέθεσε εβδομήντα πέντε ποτοποιήσεις, κάθε μια χρονολογούμενη από 21 Μαρτίου 2006. Κάθε μια ποτοποιεί την προέλευση των γύψινων ομοιωμάτων: μεταφέρθηκαν στο Χυτήριο Valsuani από τον Albino Palazzolo το 1955. Υπάρχει μια ποτικοποίηση για κάθε γύψινο εκμαγείο, συμπεριλαμβάνοντας μια για κάθε μια εκδοχή των δυο γύψινων ομοιωμάτων των καταλογογραφήσεων Hébrard αρ. 3.
- 21 Arthur Beale, "Little Dancer Aged Fourteen: The Search for the Lost Modèle," *Degas and the Little Dancer*, Richard Kendall, Yale University Press σε συνεργασία με το Joslyn Art Museum, Omaha, 1998, p. 101.
- 22 Arthur Beale, "Little Dancer, Aged Fourteen: The Search for the Lost Modèle," *Degas and the Little Dancer*, Richard Kendall, Yale University Press σε συνεργασία με το Joslyn Art Museum, Omaha, Nebraska, 1998, p. 98.
- 23 Arthur Beale, "Little Dancer Aged Fourteen: The Search for the Lost Modèle," *Degas and the Little Dancer*, Richard Kendall, Yale University Press σε συνεργασία με το Joslyn Museum of Art, Omaha, 1998, p. 99.
- 24 Οι μουσειακές σειρές βρίσκονται στις συλλογές των: Norton Simon Museum of Art, Pasadena, California USA (Modèle set), Metropolitan Museum of Art, New York, USA (set A), Musée d'Orsay, Paris, France (set P), Ny Carlsberg Glyptotek Museum, Copenhagen, Denmark (set R), Museu de Arte de São Paulo Assis Chateaubriand, São Paulo, Brazil (set S).